

РОЗДІЛ І.

ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

УДК 930.2:940:329.18(4)

Ткаченко В.М.
Якуба В.В.

КОНЦЕПТ «ВИЗВОЛЕННЯ»: ПОДОЛАННЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО

Розглянуто висвітлення проблематики Другої світової війни у виступах керівників держав. Відзначено поєднання історичної пам'яті та представлення сучасних подій. Виявлено вплив статусу «переможця» чи «переможеного» на подальшу долю розвитку держави. Охарактеризовано поняття «політичної відповідальності», яке виникло на території Європи у післявоєнні часи, причини його виникнення та філософську обґрунтованість. Розглянуто процес подолання нацистського минулого через призму самоусвідомлення дій німецьким народом. Наголошено на важливості осмислення минулого, з'ясуванні витоків і причин утвердження нацизму, опрацюванні програми відродження країни. Детально розглянуто трактування поняття «провина» та її різновидів. Визначено рівень відповідальності німецького народу за колективний злочин. Висвітлено особливості формування культури пам'яті у представників різних частин Німеччини. Охарактеризовано специфіку концепту «визволення», який активно пропагувався німецькими комуністами. Зазначено «антифашистську» позицію Німецької Демократичної Республіки та недоліки у антифашистському вихованні молоді. Проаналізовано еволюційні зміни у виховній системі німецького населення. Розглянуто суперечливі підходи до трактування 8 травня та конфлікти, які виникли в цьому контексті. Зазначено появу настроїв відстоювання ролі німецького народу у часи Другої світової війни та звинувачення Адольфа Гітлера у маніпуляції людською свідомістю і використанні масової істерії. Акцентовано увагу на ролі Радянського Союзу у провокуванні військових дій нацистської Німеччини по відношенню до інших європейських країн. Зазначено, що в оцінці феномену «визволення» акцентувалась увага на діях західних союзників, а не Червоної армії. Наголошено, що центральним елементом зовнішньої політики сучасної Федеральної Республіки Німеччини є курс на сильну об'єднану Європу. Розглянуто нерозривний зв'язок політики та історії, який визначає розвиток суспільства в майбутньому.

Ключові слова: Друга світова війна, фашизм, політика, визволення, провина, антифашизм.

Ткаченко В.
Якуба В.

The Concept of "Liberation": the Overcoming of the Historical Past

The coverage of the Second World War in the speeches of the heads of states is considered. The combination of historical memory and presentation of modern events is noted.

The influence of the status of "winner" or "defeated" on the further fate of the state development is revealed. The concept of "political responsibility", which arose in Europe in the postwar period, the reasons for its emergence and philosophical validity are described. The process of overcoming the Nazi past through the prism of self-awareness of the actions of the German people is considered. The importance of understanding the past, finding out the origins and reasons for the establishment of Nazism, working out a program for the revival of the country is emphasized. The interpretation of the concept of "guilt" and its varieties is considered in detail. The level of responsibility of the German people for collective crime is determined. The peculiarities of the formation of the culture of memory in the representatives of different parts of Germany are considered. The specifics of the concept of "liberation", which was actively promoted by the German Communists, are described. The "anti-fascist" position of the German Democratic Republic and the shortcomings in the anti-fascist upbringing of the youth are noted. Evolutionary changes in the educational system of the German population are analyzed. Contradictory approaches to the interpretation of May 8 and the conflicts that arose in this context are considered. The emergence of sentiments defending the role of the German people during World War II and the accusation of Adolf Hitler of manipulating human consciousness using mass hysteria is noted. Emphasis is placed on the Soviet Union's contribution to the incitement of Nazi Germany's hostilities against other European countries. It is noted that the first roles in assessing the phenomenon of "liberation" were performed not by the Red Army, but by the Western Allies. It is emphasized that the central element of the foreign policy of the modern Federal Republic of Germany is the course for a strong united Europe. The inseparable connection between politics and history, which determines the development of society in the future, is considered.

Key words: World War II, fascism, politics, liberation, guilt, anti-fascism.

Ювілейна дата 75-річчя завершення Другої світової війни була позначена виступами багатьох відомих політичних діячів, адже йдеться про людську трагедію, жертви якої сягають понад 40 мільйонів загиблих. Хто відповідь за ці відібрані життя? Чи підвів остаточну рису у визначенні провини Нюрнберзький процес? Чи можна притягнути до відповідальності саму історію? Чи усвідомив кожен із нас поняття особистої відповідальності за трагічні події ХХ століття? Якщо ні, то які уроки слід винести із історичного минулого?

Зокрема, на ці запитання у ювілейному 2020 р. намагався відповісти Президент РФ Володимир Путін у ряді виступів (це окрема тема для аналізу). Однак він виявився не єдиним, кого привернула тематика Другої світової війни. Так, у німецькому журналі Der Spiegel з'явилася стаття-колонка, написана міністром закордонних справ Німеччини Хайко Маасом у співавторстві із співголовою російсько-німецької комісії істориків Андреасом Віршінгом. Саме ця публікація й стане відправною точкою

нашого аналізу. Не в останню чергу завдяки формату публікації: досвід співавторства політика й історика як спроба поєднання наукового професіоналізму із політичним баченням поточного моменту. Такий симбіоз покликаний був піднести рівень культури історичної пам'яті. Свідчення цьому проглядається хоча б у самій назві статті: «Політика не може бути без історії» [1].

В контексті 75-річчя Великої Перемоги, як на нашу думку, було б продуктивно також розширити діапазон аналізу. Так, наприклад, у 1939 році Гітлер і Сталін були союзниками у війні проти Польщі. Однак в 1945 році Німеччина уже була поверженим агресором, а Радянський Союз – в числі держав-переможців. В якій мірі народам цих країн вдалося досягти «визволення» – одним подолати нацистське минуле, а іншим – сталінізм? Чи не в цьому полягає сутність поняття «політичної відповідальності» в контексті Другої світової війни?

Поняття політичної відповідальності стало одним із базових у ментальності повоєнної Європи, що винесла тяжкі й повчальні уроки історії. Тож не дивно, що звернення до цих уроків для Хайко Мааса – справа принципова. Так, у 2018 році інтерв'юер журналу Der Spiegel нагадав міністру, що у своїй інавгураційній промові той сказав, що пішов у політику через Освенцім. То ж як розуміти цю позицію? Відповідь міністра була такою: «Я шукав пояснення тому, як нацисти змогли привести Німеччину і увесь світ до такої катастрофи. Багато із того, що тоді відбулося, було настільки жахливим, що я просто не міг цього зрозуміти. І тому виникла глибока необхідність внести свій вклад у те, щоб подібне ніколи не повторилося. Я дійшов рішення взяти на себе політичну відповідальність». Цей вчинок – взяти на себе політичну відповідальність – впливав із розуміння Маасом того, що «зовнішня політика орієнтується на цінності й інтереси. Не завжди просто поєднати одне із другим. Але Німеччина після закінчення Другої світової війни завжди розглядала себе як миролюбна держава» [2].

Як відомо, поняття «політична відповідальність» утвердилось не в останню чергу завдяки діяльності відомого німецького філософа Карла Ясперса. Точкою відліку у парадигмі міркувань філософа стала трагедія Голокосту. Того злочину, якому не може бути жодного виправдання. Але, вважав Ясперс, визволення від гніту минулих гріхів може відбутися лише через духовний катарсис і переосмислення історичного досвіду в процесі внутрішнього покаяння й морального оновлення кожної окремої людини.

Сформульована Ясперсом проблема «провини й відповідальності» має свою історію. Так, згідно рішення Потсдамської конференції в окупаційних зонах союзників ударними темпами здійснювався процес «денацифікації». Однак були причини, через які цей курс зустрів серйозну протидію. Лише офіційних членів NSDAP (Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини) налічувалося близько 8 млн. осіб (а ще 4 млн. складали члени інших підпорядкованих організацій). І це була лише верхівка айсберга, оскільки агентура таємних служб поширювалася аж до рівня окремих будинків. Тож у 1945 р. понад чверть мільйона осіб з нацистським минулим було заарештовано, усі структури NSDAP були розпущені, а їхнім членам заборонялося обіймати державні посади. Для тієї частини населення, яке нібито нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, було організовано примусові екскурсії в концтабори. Кожен повнолітній німець мав бути підданий ретельній процедурі перевірки. Лише в західних зонах окупації ці суди розглянули до 1949 р. близько 3,6 млн. справ. Однак сама процедура розгляду часто-густо набувала вигляду профанації: між підозрюваними панувала кругова порука – «якщо розкажеш про мене, я розкажу про тебе» [3].

Процес подолання нацистського минулого затягувався, у свідомості німецького обивателя панував хаос. Тим часом домінуюча теза Нюрнберзького процесу про «колективну відповідальність» була німцями назагал відторгнута. Більше того – понад третина із них дотримувалася думки, що націонал-соціалізм в принципі був хорошою ідеєю, хіба що погано

реалізованою. Жителі Німеччини загалом поринали у стан співчуття до самих себе, шукаючи аргументів для самовиправдання. Перебуваючи у пограничному стані своїх моральних і фізичних сил, вони відмовлялися визнати свою відповідальність за жахіття нацистського режиму.

І тоді на повний зріст постала проблема забезпечення належної інтелектуальної роботи з населенням, підвищення рівня культури національної пам'яті. З'явилася необхідність осмислити минуле, з'ясувати витоки і причини утвердження нацизму, опрацювати програму відродження країни. І тут ключову роль відіграв філософ Карл Ясперс. Саме він очолив суспільно-політичний дискурс, спрямований на опрацювання єдиного підходу до тоталітарного минулого і способів його подолання. Написана Карлом Ясперсом книга «Питання про провину» відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації, що й стало відповіддю на кризу її ідентичності повоєнної доби [4].

Спроби пересічного обивателя уникнути подібного вчинку, обмежити горизонт своїх пошуків примітивним – «жити й не думати» – не могли призвести до духовного відродження. Те, що союзники осудили німців, зазначає Ясперс, виявилось значним політичним фактом, який, однак, не допоможе німцям у розв'язанні вирішальної проблеми – внутрішнього духовного відродження нації. Виступивши проти тези про «колективну провину» німецького народу, Карл Ясперс виділив чотири види провини, які мав усвідомити широкий загаль населення. Перший вид – кримінальна провина тих, хто здійснив злочини проти людяності. Цю провину вправі встановлювати лише суд. Другий вид – політична провина, суть якої зводиться до того, що «усі відповідальні за те, як ними правлять». Визначення цього виду відповідальності перебуває у юрисдикції переможця. Третій вид – провина, яка передбачає моральну відповідальність людини за її власні вчинки, навіть якщо вони здійснювалися за наказом згори. В цій ситуації вирішальну роль відіграє сумління людини і її моральні принципи,

які слід обговорювати в колі рідних і близьких. І, нарешті, четвертий тип – провина метафізична, що пов’язана із відмовою стати на перешкоді злочину, свідком якого ти став. На думку Карла Ясперса, насамперед ці дві сфери (моральна і метафізична) й відкривають врешті-решт для кожного індивіда можливість докласти сил задля справжнього відродження країни.

Отже, згідно парадигми Ясперса, ніхто не може звинувачувати увесь народ – ні німецький, ні будь-який інший – у колективному злочині й такій же колективній відповідальності. Доказуючи обмеженість і шкідливість тези про «колективну провину», Ясперс наполягав на тому, що назагал люди можуть нести лише чітко градуйовану – політичну, моральну та метафізичну – відповідальність, оскільки «кожна реальна зміна відбувається через окрему людину» [5].

Прикладом здійснення світоглядних зрушень у німецькому суспільстві в дусі парадигми Ясперса за минулих після розгрому нацизму 75 років може бути зазначена вище стаття Хайко Мааса і Андреаса Віршінга. Центральним відправним пунктом їхньої публікації в журналі *Der Spiegel* став концепт «визволення», уособлений з датою 8 травня 1945 року. Саме цей день поклав край трагічному ліку 40 мільйонів убитих. З точки зору сьогодення, 8 травня стало символом звільнення мільйонів людей, позбавлених прав і підданих переслідуванню, днем пам’яті жертв, уособленням перемоги над несправедливістю. Однак це визволення не відбулось відразу ж в день капітуляції Третього рейху. «В цей день, – пишуть автори колонки, – німці заплатили свою ціну за 30 січня 1933 року – за те, що не змогли самостійно звільнитися від націонал-соціалізму. Стоячи на руїнах німецьких міст, більшість дивилося в майбутнє із страхом і відчаєм. Потребувалось цілих 40 років, щоб Ріхард фон Вайцекер затвердив тезу про німецьке «визволення», з котрим погодилась би більшість західнонімецького суспільства. Це стало можливим завдяки болісному подоланню злочинів націонал-соціалізму після Другої світової війни» [1].

Із поля зору Хайко Мааса і Андреаса Віршінга, як бачимо, зовсім випала та східна частина німецького народу, яка тривалий час перебувала під юрисдикцією НДР. Культура пам'яті тут формувалася в принципово інших умовах, а тому для нас важливо здійснити порівняльний аналіз визрівання колективної історико-політичної самосвідомості нинішніх німців до спільного прийняття чи відторгнення концепту «визволення». Покладемо в основу нашого аналізу те напрацювання, яке здійснив доктор історичних наук, науковий співробітник Німецького історичного інституту в Москві Маттіас Уль (інститут фінансується Міністерством освіти і науки Німеччини і спрямовує свою роботу на розвиток наукового співробітництва істориків Росії й Німеччини).

Насамперед Маттіас Уль звертає увагу на те, що окупація Німеччини військами союзників не стала безпосереднім актом «визволення від націонал-соціалістичної диктатури, але відповідала принципам війни й міжнародного права». Спершу кордони зон окупації були рухливими. Коли на початку липня радянські війська просунулись в райони на захід від Ельби, їх у містах і сільських громадах зустрічали члени Комуністичної партії Німеччини із гаслами «Хай живе Радянська Саксонія, майбутня радянська республіка». З боку радянських військ демонструвалося прагнення встановити діалог із антифашистами. Але, що принципово важливо, на відміну від країн Східної Європи, у стратегічній лінії СРСР щодо Німеччини на перших порах про визвольну місію офіційно не згадувалось. Йшлося лише про перемогу над Німеччиною [6].

Ініціатором концепту «визволення» стали німецькі комуністи на чолі з Вальтером Ульбріхтом: «Констатація того факту, що східні німці 8 травня були звільнені, аж до кінця існування НДР створювала щонайважливішу основу легалізації правління Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН)». Цей режим міг отримувати моральну вигоду із тези про «визволення». Згідно логіки СЄПН, Радянський Союз, поборовши націонал-соціалізм, тим самим забезпечив жителям Східної Німеччини свободу,

необхідну для зміни політичної системи. Поступово «визволення», здійснене Червоною Армією, перетворилося у засадничий міф створення Німецької Демократичної Республіки, що офіційно відмежувалася від ФРН. Відтак згідно рішення Народної палати НДР від 21 квітня 1950 року, день 8 травня було проголошено офіційним святом – Днем визволення. Коли 11 травня 1950 року Йосип Сталін офіційно поздоровив керівництво НДР з річницею «визволення німецького народу від тиранії фашизму», то тим самим він благословив День визволення як офіційно закріплений кульмінаційний пункт легітимації НДР.

Маттіас Уль звертає увагу на те, що популяризація пропагандистської історичної картини «визволення» була назагал позитивно сприйнятою громадськістю: «східним німцям це давало звільнення від власного минулого. Громадяни НДР жили в державі, яка визначала себе як «антифашистську» і засновники котрої декларували розрив з націонал-соціалізмом. Відтак ніхто в НДР більше не повинен був відчувати себе відповідальним за злочинний націонал-соціалістичний режим. Таким чином, у східнонімецькій державі поступово поширювалось уявлення про те, що нацисти були лише в Федеративній Республіці, тоді як населення Східної Німеччини завжди було побіч визволителів». Яскравим прикладом була відповідь учениці однієї із шкіл на запитання – «хто виграв Другу світову війну?». Відповідь була такою: «Радянський Союз і НДР». Таке виховання, зрозуміло, не сприяло формуванню критичного мислення щодо осмислення минулого в історичному контексті, оскільки в громадській думці не міг відбутися глибокий суспільний дискурс щодо націонал-соціалізму і його злочинів. Відтак подолання історичного минулого як духовного катарсису, очищення від гріхів минулого – в радянській зоні окупації не сталося [6].

Все це призвело до того, що в останні роки існування НДР дедалі частіше стали даватися взнаки недоліки у антифашистському вихованні молоді – наприкінці 1980-х років у Східній Німеччині було зафіксовано понад 800 неонацистів. У загальному підсумку Маттіас Уль робить висновок,

що «можливість справжнього і втіленого в життя антифашизму в НДР була просто упущена» [6].

Усвідомлення феномену «визволення» відбувалося в Західній Німеччині в принципово іншому руслі. 8 травня 1949 року Парламентська рада в Бонні ухвалила Основний закон (Конституцію). В цей день Теодор Хейс, що стане згодом першим президентом ФРН, висловив судження, що день 8 травня 1945 року вміщує в собі для кожного німця «найбільш трагічну й суперечливу парадоксальність історії», оскільки «ми одночасно врятовані й знищені». В цілому у Західній Німеччині у 1950-ті роки 8 травня 1945 року розглядалося як день тотальної поразки німців у Другій світовій війні, яку вони розв'язали, вели і програли. Тож про ніяке «визволення» тоді не йшлося.

Точка зору, що відбулося «визволення» не домінувала спершу і серед західних союзників. Так, в директиві JCS1067 Об'єднаного комітету начальників штабів американських Збройних сил від 26 квітня 1945 року зазначалось: «Німеччина буде окупована не з метою визволення, а як переможена ворожа держава». Поділ Німеччини і поява НДР підкріплювали сприйняття 8 травня як дня поразки. До того ж проблема депортації німців з територій по ту сторону Одера й Нейсе кидала тінь на 8 травня як відправну точку нової епохи. Хіба що політика денацифікації й перевиховання була вже в певній мірі суголосна з перспективою «визволення», принаймні давала якісь шанси на майбутнє. Хоча, як показало святкування в 1955 році офіційним Бонном завершення періоду окупації, в ЗМІ домінували такі кліше: Гітлер характеризувався як демон, теза про колективну провину відкидалася, а політика перевиховання, до якої вдавалися союзники, назагал критикувалася [7].

1960-ті роки стали перехідним періодом у переосмисленні Федеративною Республікою націонал-соціалістичного минулого. На той час виросло нове покоління, яке поділяло думку, що націонал-соціалістичний режим міг бути подоланий лише зовнішніми силами. Федеральний канцлер

Віллі Брандт, котрий вважав себе главою уряду не «переможеної», а «звільненої» Німеччини, виступив 8 травня 1970 року в Бундестазі з урядовою заявою. В такий спосіб офіційний Бонн вперше відреагував на 25 річницю цієї дати, пов'язавши свою позицію з бажанням встановити «добросусідські» відносини на усіх напрямках, в тому числі й на Сході. Колінопреклоніння Брандта перед пам'ятником жертвам повстання у Варшавському гетто стало ще одним свідченням певних кроків до подолання історичного минулого.

1980-ті роки стали для ФРН періодом гострого протиборства з історично-політичних питань, пов'язаних із проблемою самоідентифікації Німеччини в сучасному світі. Ставлення до 8 травня у 1985 році стало предметом гострих дискусій. Як заявив голова фракції ХДС/ХСС в Бундестазі Альфред Дреггер, радити поразці Гітлера може кожен європеєць і демократ, а перемозі Сталіна – ні. Поляризація думок з приводу 8 травня досягла загрозливої гостроти. Ситуацію розрядила промова федерального президента Ріхарда фон Вайцзекера, в якій він наголосив: «Було важко швидко і чітко визначити орієнтири... Але, все ж, із кожним днем нам ставало все ясніше, і про це ми усі разом маємо сьогодні заявити, що 8 травня було днем визволення. Цей день визволив нас від людиноненависницької системи націонал-соціалістичної тиранії» [8].

На переконання Вайцзекера, немає такої людини, таких країн, які б могли претендувати на моральну досконалість. А уроки історії Другої світової війни показали, що на шляху до цієї катастрофи «рушійною силою став Гітлер. Він підбурював і використовував масову істерію. Слабі сили демократії не були спроможні зупинити його. Західні європейські держави, котрі, за словами Черчилля, «нічого не підозрювали, але й не були без вини», своєю слабкістю теж сприяли фатальному розвитку. Америка після Першої світової війни вдалась до ізоляції і в тридцять роки не чинила жодного впливу на Європу».

А що вже стосується ролі Радянського Союзу, зазначав Вайцзекер, то її неможливо виправдати жодним чином: «23 серпня 1939 року було укладено німецько-радянський договір про ненапад. Додатковим секретним протоколом передбачалися умови очікуваного розділу Польщі. Цей договір було укладено з тим, щоб дозволити Гітлеру вторгнутися у Польщу. Керівництво Радянського Союзу повністю усвідомлювало цей факт. Кожній політично мислячій людині того часу було зрозуміло, що німецько-радянський договір означав вторгнення Гітлера в Польщу, тобто початок Другої світової війни. Це не применшує вини Німеччини, що стосується початку Другої світової війни. Радянський Союз був згоден з війною між іншими народами, щоб отримати свою частку здобичі. Але ініціатива виходила від Німеччини, а не від Радянського Союзу» [8].

Проте агресія Росії проти України в 2014 році внесла корективи у ставленні до політики Кремля. Показово, що на перші ролі в оцінці феномену «визволення» було винесено не Червону армію, а західних союзників. Так, в 2015 році голова Бундестагу Норберт Ламмерт дав таку оцінку 8 травня як Дню визволення: «Але це не був день німецького самовизволення. Наші думки й повага повинні бути спрямованими насамперед до тих, хто з велетенськими втратами поклав кінець націонал-соціалістичному пануванню терору – як в рядах західних союзників, так і на стороні Червоної армії». Щоправда, із свого боку міністр закордонних справ Вальтер Штайнмайер зазначив: «Росіяни, німці і всі народи Європи об'єднані спільним гаслом «Ніколи більше» й загальною відповідальністю за мир в Європі» [9]. Як на нашу думку, Штайнмайер, при всій повазі до нього, в даній оцінці видав бажане за дійсне: Володимир Путін у цей час уже жорстко дотримувався іншого гасла: «Если надо – повторим».

Усвідомлення й визнання цих моторошних сторінок історії, жодним чином не означає, що віднині можна підвести жирну рису під цією трагічною сторінкою німецької історії. Це було б не лише посміхом над жертвами минулих злочинів, але й позбавило б тим самим німецьку політику будь-якої

довіри. І не в останню чергу тому, що послідовна самокритичність і впевненість у собі взаємопов'язані. І Німеччина є свідком тому більше, ніж будь-яка інша країна.

Те, що співавторами статті у Der Spiegel стали політик Хайко Маас і професійний історик Андреас Віршінг, позначилось на такій принциповій їхній спільній позиції: «Для нас політика немислима без історії. Але який вигляд має зворотній зв'язок? Скільки політики «витримує» історія?». Своєрідну відповідь на ці запитання і дає їхня стаття в журналі Der Spiegel, де концепт «визволення» співвідноситься із знаменною датою 8 травня [1].

Привертає увагу те, що ці поважні автори закликають звернути увагу на німецьке минуле, зокрема на небезпеку ревізіонізму, що підмінює раціональне мислення національною міфотворчістю. І саме тому, а не з якоїсь моральної переваги, автори статті вважають за доцільне окреслити свою позицію в наші непрості часи, коли ті, що були піддані нападу, зображуються агресорами, а жертви агресії оголошуються злочинцями: «Спроби переписати історію отаким безчесним чином, до яких вдавалися впродовж останніх місяців, вимагають від нас пояснень, необхідність в яких, власне, не повинна була б виникнути з огляду на неспростовні історичні факти: нападом на Польщу Німеччина одноосібно розв'язала Другу світову війну. І Німеччина одноосібно несе відповідальність за злочини Голокосту, здійснені проти людяності» [1].

Автори переконані, що ті, хто нав'язує іншим народам злочинну роль, здійснюють несправедливість по відношенню до жертв, зловживають історією і розколюють Європу. Хайко Маас і Андреас Віршінг не конкретизують «Хто винуватий?», але пропонують «Як діяти». І знову таки вдаються скоріше до образної метафори, ніж до сьогоденної конкретики: «Але як утвердити 8 травня в європейській пам'яті так, щоб ця дата об'єднувала нас? Тут необхідні два моменти: готовність враховувати в нашій пам'яті точки зору інших – як біль жертв, так і відповідальність злочинців. І мужність проводити чітку межу між жертвою і злочинцем, між міфом й

історичним фактом. Працювати в цьому напрямі – ціль і місія німецької політики у ставленні до історії» [1].

Як нам видається, співавторство Хайко Мааса і Андреаса Віршінга, було задумане неспроста: якби стаття вийшла лише за підписом міністра закордонних справ ФРН, то її можна було б розглядати як офіційний документ, що передає точку зору як мінімум цього шановного відомства. В разі ж співавторства – ця публікація при бажанні може бути трактована лише як консолідована точка зору двох незалежних аналітиків.

Тепер же постала проблема: чи може міністр закордонних справ Німеччини ігнорувати цей політичний тренд, не зважаючи на позицію, наприклад, Польщі й країн Балтії щодо Росії? З одного боку, Хайко Маас зазначає: «В даний момент – надто важливий для майбутнього Європи – вкрай необхідно зберегти наших східноєвропейських сусідів у ЄС. Нам не можна створювати враження, що в Європі є держави двох сортів, що деякі країни там відсувають вбік і вони більш не відіграють жодної ролі. Бо інакше ми лише підігруємо антиєвропейські настрої у цих країнах і зробимо їх ще більш вразливими до спроб розколу ЄС ззовні» [2].

З другого боку, ставлення Хайко Мааса до Росії теж далеко не однозначне: «В нашій політиці стосовно Росії ми повинні орієнтуватися на реальність. Росія сама визначила своє положення у все більшій ізоляції від Заходу і частково у ворожості до нього. Росія діє, на жаль, все ворожіше: хімічні напади в Солсбері, її роль у Сирії й Східній Україні, хакерські атаки, в тому числі й на наше Міністерство закордонних справ. Тим не менше я... увесь час вказував на те, що ми повинні продовжувати діалог з Росією. Нам потрібна Росія, і не лише коли ми хочемо вирішити сирійський конфлікт. Але я повинен також враховувати і ту обставину, що більшість наших партнерів нині критично ставляться до Росії, а деякі сумніваються у можливості вести з нею діалог. В минулому вони іноді були готовими виступати разом з Німеччиною, але тепер вони запитують нас: ну й що це дало?». Уникаючи

прямої відповіді – Росія партнер чи загроза – Хайко Маас відповідає: «Росія стала надто складним партнером» [2].

Коли ж нині Хайко Маас виступив з ініціативою покласти відповідальність за розв'язання Другої світової війни лише на одну Німеччину, ситуація за такої парадигми докорінно змінюється. Відповідальність за минулі прорахунки й гріхи з усіх інших країн знімається, вони «звільняються» від проблеми подолання трагічного історичного минулого, а надзавдання щодо необхідності засвоєння уроків історії відпадає тим самим автоматично. За цих умов заклик міністра закордонних справ Німеччини – мати «мужність проводити чітку межу між жертвою і злочинцем, між міфом і історичним фактом» – якось не вселяє оптимізму й впевненості щодо готовності європейської політичної спільноти дійти згоди в цьому питанні на зазначених принципах. Тим більше, коли він сам уникає можливості конкретно назвати з одного боку – жертв, а з другого – злочинців. У підсумку складається враження, що коли Німеччина бере на себе одноосібну відповідальність – і за розв'язання Другої світової війни, і за Голокост – то тим самим з Росії списуються старі гріхи, що дає їй своєрідну індульгенцію на подальші злочини, спрямовані на підрив світового порядку.

Москва вважатиме, що Росія завжди є носієм щирої правди, коли вже навіть «міністр закордонних справ Німеччини Хайко Маас жорстко осадив східноєвропейських колег, які переписують історію Другої світової». А тому, виношують сподівання росіяни, «очевидно, німецький МЗС задумався над тим, що пора згортати історичні війни Східної Європи з Росією – поки ці війни не перейшли із минулого в майбутнє і не почали йти не зі Сходом, а із Заходом», адже, мовляв, у поляків до німців «історичних претензій чи не більше, ніж до росіян» [1]. Росія на вірному боці Історії, доказом чого є вражаючий факт, що Німеччина з нами. А невдовзі, дивись, і вся «стара Європа» раптом усвідомить вигоди для свого бізнесу, і віддасть перевагу своїм егоїстичним меркантильним інтересам, відсуваючи на задній план європейські цінності.

Поки що подібні прогнози, як на нашу думку, гріють душу імперським силам Росії. Як станеться в подальшому – залежатиме від багатьох обставин. Наразі маємо зважати на заяви міністра закордонних справ ФРН про недопустимість тверджень про наявність держав двох сортів у Європі. Тим більше, що така позиція супроводжується суворим попередженням з боку Хайка Мааса: «в майбутньому ми поставимо виплати із бюджету ЄС у залежність від дотримання верховенства права в тій чи іншій державі. Фундаментальні цінності ЄС не можуть бути об'єктом торгу» [2].

А тим часом питання про «агресора» і «жертву агресії» так і не знято з порядку денного. Взяти хоча б такий епізод: 23 січня 2020 року президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляйен, президент Європейської ради Шарль Мішель і голова Європейського парламенту Девід Сассолі виступили із спільною заявою напередодні 75 річниці звільнення концтабору Аушвіц-Біркенау (Освенцім). Насамперед у цій заяві увагу привернула констатація того, що «визволили» нацистський табір «війська союзників». З формальної точки зору тут ніби все правильно, адже Червона армія СРСР була складовою частиною військ союзників антигітлерівської коаліції. Однак, коли глянути з іншого боку, лідери об'єднаної Європи постарались уникнути згадки про збройні сили країни, спадкоємці котрої наразі здійснюють агресію на Сході України. У нинішній іпостасі агресора росіяни не можуть сподіватись на ореол тих воїнів-визволителів, як про це сказано у заяві трьох лідерів: «Сімдесят п'ять років тому війська союзників звільнили нацистський концентраційний табір Аушвіц-Біркенау (Освенцім). Вони зупинили таким чином найбільш жахливий злочин в історії Європи – сплановане знищення євреїв. Шість мільйонів єврейських дітей, жінок і чоловіків було вбито, як і мільйони інших ні в чому не повинних людей, включаючи сотні тисяч циган, було страчено за ознакою етнічної належності» [10].

Можна зрозуміти лідерів Європейського союзу. Чи могла б європейська спільнота сприйняти цей текст заяви, якби замість «війська союзників» було написано «воїни Червоної армії» і далі – «зупинили таким

чином найбільш жахливий злочин в історії Європи – сплановане знищення євреїв»? На думку Олексія Міллера «за інших обставин на це б не звернули уваги, адже Червона армія була частиною сил союзників, але в отруйній атмосфері відносин Росії з «колективним Заходом» кидається в очі, що згадувати Червону армію і росіян в позитивному контексті у лідерів ЄС уже не виходить» [11].

То ж чому навчають уроки історії? Насамперед тому, що «визволення» не є одномоментним актом з боку переможця, а тривалим (впродовж довгих десятиліть) процесом звільнення свідомості кожної окремої людини від тягара злочинів історичного минулого, набуття кожним громадянином почуття «відповідальні за те, як ним правлять» (Ясперс). Більше того, має відбутися зміна поколінь, допоки не з'явиться нова генерація молоді, яка візьме на себе політичну відповідальність за недопущення повторення злочинів минулого – «nevermore». Ця генерація не несе відповідальності за минулі події, але цей контингент молоді відповідає за те, який урок буде винесено із переосмислення минулого. Так само старше покоління, не шукаючи спасіння в утопічних ідеях, має передати молоді досвід тверезого і об'єктивного ставлення до історичної правди.

Як зазначив президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмайер з нагоди 75-річчя закінчення Другої світової війни в Європі, 8 травня 1945 року знаменувало собою кінець у його країні націонал-соціалістичної тиранії, нічних бомбардувань і маршів смерті, кінець здійснених німцями злочинів, що не мають аналогів, а також розриву із цивілізацією, що знайшло свій вираз у Голокості. Хотілось би особливо відзначити таку тезу його виступу: «Це був день визволення...Тоді нас звільнили, сьогодні ми маємо звільнити самі себе. Від спокуси нового націоналізму, від чарівності авторитарного правління, від недовіри, протекціонізму й ворожнечі між народами. Від ненависті й цькування, від ксенофобії й презирства до демократії – оскільки це все не що інше, як старі злі примари в новому обличчі». Федеральний президент подякував колишнім воєнним супротивникам, а нині союзникам за

звільнення від націонал-соціалізму: «Звільнення мало прийти ззовні – аж надто глибоко країна була занурена у своє власне лихо, в свою провину». Врешті-решт німці самі здійснили своє «внутрішнє визволення»: «Це був довгий, болісний шлях. Переробка й усвідомлення співучасті у скоєному, болючі питання в сім'ях і між поколіннями, боротьба проти замовчування та відгороджування» [12].

Як засвідчує характер суспільного розвитку, жодна країна в світі, а тим більше жоден політичний лідер, не можуть претендувати на моральну виключність і політичну досконалість. Що вже говорити про окремих пересічних людей. Українці винесли уроки Другої світової війни як люди, і як люди залишаємось в небезпеці: Володимир Путін недвозначно підтримує поширене в Росії гасло «Если надо – повторим». Так, у своїй промові після анексії Росією Криму російський президент переконував світову громадськість, що захист етнічних росіян був законною причиною його вторгнення в Україну. Проведемо паралель: таким же було й виправдання аншлюсу Австрії й захоплення частини Чехословаччини нацистською Німеччиною у 1938 році. Порушивши кордони України, Путін лицемірно заявляє: «ми не посварилися з Україною, у нас розійшлися погляди з тими, хто сьогодні перебуває при владі в Україні. А Україна, український народ як був нашим братнім народом, так і залишиться на століття» [13].

Все це, на превеликий жаль, засвідчує, що «визволення» Росії від спадщини сталінізму не відбулося – ні на офіційному, ні на масовому рівні. Представники влади сучасної Росії як і раніше не готові об'єктивно оцінювати відповідальність радянського режиму за розв'язування Другої світової війни й масові злочини проти народів Європи, Росії й сусідніх із нею країн. Здійснювана нині Росією війна історичної пам'яті спрямована на те, щоб обілити трагічне радянське минуле, стерти із колективної пам'яті той факт, що під час Другої світової війни Сталін і Гітлер вдалися до змови один із одним. Паралельно здійснюються спроби утвердити в свідомості світової громадськості версію про те, що Радянський Союз приніс «визволення»

народам Європи. Все це, мовляв, надає їй карт-бланш на свою зону відповідальності в Східній Європі, оскільки Європейський Союз є близьким до розпаду. Наразі ЄС у 2013 році російським урядом вперше було визначено в ролі противника.

У загальному підсумку можна стверджувати, що в нинішній війні історичної пам'яті історичний наратив використовується в якості інструмента поточної політики. І в цьому немає нічого принципово нового. Хіба що риторичним залишилося запитання, поставлене Хайко Маасом і Андреасом Віршінгом: «Скільки політики «витримує» історія?». І скільки ще буде витримувати? – додаємо ми.

Список використаних джерел та літератури

- 1 Хайко Маас и Андреас Виршинг: нет политики без истории. URL: // [historyrussia / sobytiya / istoricheskaya-pravda. html](http://historyrussia.com/sobytiya/istoricheskaya-pravda.html).
2. Хайко Маас: Хочу как можно быстрее вдохнуть новую жизнь в «нормандский формат» – 112 Украина. URL: [https:// 112 / ua / interview / hochu-kak-mozhno-bystree-vdochnut-povuyu-zhizn-v-normandskiy-format – 441955. html](https://112.ua/interview/hochu-kak-mozhno-bystree-vdochnut-povuyu-zhizn-v-normandskiy-format-441955.html).
3. Коллективная ответственность. URL: [https:// www. svoboda. org / a / 28063225. html](https://www.svoboda.org/a/28063225.html).
4. Рулинский В. В. «Проблема вины» в трудах Карла Ясперса. URL: [https:// cyberleninka. ru / article / n / problema-viny-v-trudach-karla-yaspersa](https://cyberleninka.ru/article/n/problema-viny-v-trudach-karla-yaspersa).
5. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. Москва. Прогресс, 1999. 121 с.
6. Уль Маттиас. 8 мая в немецкой культуре памяти. Не забудем, но простим? *Образ войны в культуре и исторической памяти*. Москва: Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай», 2020. С. 30–31.
7. Антисемітизм у Німеччині: приводи різні, мотив один. URL: [https:// www. dw. com / uk% 20% B0% 20](https://www.dw.com/uk/Do%20B0%20).
8. Рихард фон Вайцекер. Президент Федеративной Республики Германия. Речь, произнесенная 8 мая по случаю сорокалетия окончания Второй мировой войны. URL: [https:// www. bundespraesident. de / SharedDocs / Downloads / DE / Reden / 2015 / 02 / 150202-Rvw-Rede – 8-Mai – 1985-russi](https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-Rvw-Rede-8-Mai-1985-russi)
9. Германия решила «свернуть» исторические войны Восточной Европы с Россией. URL: [https:// It. sputniknews. ru / columnists / 20200510 / 12091427 / Germaniya-reshila-svernut-istoricheskie-voyny-Vostochnoy-Evropy-s-Rossiey. html](https://it.sputniknews.ru/columnists/20200510/12091427/Germaniya-reshila-svernut-istoricheskie-voyny-Vostochnoy-Evropy-s-Rossiey.html)
10. Лидеры ЕС обнародовали совместное заявление к 75-й годовщине освобождения Аушвица. URL: [https:// www. ukrinform. ru / rubric-world / 2861732-lidery-es-obnarodovali-sovmestnoe-zaavlenie-k – 75j-godovsine-osvobozdenia-ausvica / html](https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2861732-lidery-es-obnarodovali-sovmestnoe-zaavlenie-k-75j-godovsine-osvobozdenia-ausvica/html)
11. Миллер А. Войны памяти вместо памяти о войне. URL: [https:// novayagazeta. ru / articles / 2020 / 05 / 05 / 85240-voyny-pamyati-vmesto-pamyati-o-voyne](https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/05/85240-voyny-pamyati-vmesto-pamyati-o-voyne)
12. Президент ФРГ Поблагодарил союзников за освобождение от нацизма. URL: [https:// www.dw / com / ru% D0% BF% D1%](https://www.dw.com/com/ru/D0%20BF%20D1%20).

13. Володимир Путін заявив, яку долю підготував Україні після захоплення Криму і Донбасу. URL: <https://politeka.net/uk/world/271518-putin-progovorilsya-kakuyu-uchast-podgotovil-ukraine-ostanetsya-na-veka-nashim>